

ભારતના ઐતિહાસિક સંવતો અને ભારતનું રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડર

લેખક

ડૉ. પવનકુમાર એમ. જાંબુયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ઇતિહાસ), શ્રી માતૃતિ વિદ્યામંદિર ગ્રૂપ ઓફ કોલેજીસ,

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના:

કેલેન્ડર એ સામાજિક, ધાર્મિક, વ્યાપારી અથવા વહીવટી હેતુઓ માટે દિવસોનું આયોજન કરવાની એક સિસ્ટમ છે. આ સમયના સમયગાળા, સામાન્ય રીતે દિવસો, અઠવાડિયા, મહિનાઓ અને વર્ષોના નામ આપીને કરવામાં આવે છે. આવી સિસ્ટમમાં તારીખ એ એક ચોક્કસ દિવસનું નામ છે. કેલેન્ડર એ આવી સિસ્ટમનો ભૌતિક રેકૉર્ડ (ઘણીવાર કાગળ પર) પણ હોય છે.

કેલેન્ડર્સનું સિંક્રનાઇઝેશન નીચેની ત્રણ સિસ્ટમો પર આધારિત છે:

ચંદ્ર કેલેન્ડર ચંદ્રની ગતિ (ચંદ્ર તબક્કાઓ) સાથે સુમેળમાં આવે છે; આનું ઉદાહરણ ઇસ્લામિક કેલેન્ડર છે. સૌર વર્ષની જેમ, ચંદ્ર વર્ષમાં પણ 12 મહિના અથવા ચંદ્ર વર્ષ હોય છે. ચંદ્ર મહિનાનો સમયગાળો 29.5 થી 29.8 દિવસનો હોવાથી, તેનો સમયગાળો 354 દિવસનો હોય છે, જે સૌર વર્ષ કરતાં 11 દિવસ ઓછો હોય છે. ચંદ્ર વર્ષ અને સૌર વર્ષ વચ્ચેની પુષ્ટિ કરવા માટે, આ તફાવતને ઇન્ટરકેલેશન અથવા સપ્રેસન દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. આને સૌર વર્ષ સાથે સમાયોજિત કરવા માટે, ચંદ્ર વર્ષમાં દર 2 વર્ષ અને 6 મહિને એક ઇન્ટરકેલરી મહિનો દાખલ કરવામાં આવે છે. આ વધારાનો માસ અથવા ગેપ મહિનાને અધિક માસ કહેવામાં આવે છે.

સૌર કેલેન્ડર સૂર્યની સ્પષ્ટ ગતિ સાથે સુમેળમાં આવતા ઋતુગત ફેરફારો પર આધારિત છે; આનું ઉદાહરણ પર્શિયન કેલેન્ડર છે. સૌર વર્ષ 365 દિવસ, 5 કલાક, 48 મિનિટ અને 45 સેકન્ડનું હોય છે. આ સિસ્ટમ વર્ષ અને ઋતુઓ વચ્ચે સૌથી નજીકનો પત્રવ્યવહાર જાળવી રાખે છે. સૌર વર્ષમાં કુલ 12 મહિના હોય છે.

લ્યુનિસોલર કેલેન્ડર્સ સૌર અને ચંદ્ર ગણતરીઓના સંયોજન પર આધારિત છે; ઉદાહરણોમાં ચીનનું પરંપરાગત કેલેન્ડર, ભારતમાં હિન્દુ કેલેન્ડર અને હિબ્રુ કેલેન્ડરનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં ચાર પ્રકારના કેલેન્ડરનું પાલન કરવામાં આવે છે

- વિક્રમ સંવત (હિન્દુ ચંદ્ર કેલેન્ડર)
- શક સંવત (હિન્દુ સૌર કેલેન્ડર)
- હિજરી સંવત (ઇસ્લામિક ચંદ્ર કેલેન્ડર)
- ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડર (વૈજ્ઞાનિક સૌર કેલેન્ડર) - સાર્વત્રિક રીતે અનુસરવામાં આવે છે

૧. વિક્રમ સંવત:

વિક્રમ સંવત ખ્રિસ્તી યુગના 56 વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઇ.સ. પૂર્વે 56 ની આસપાસ શરૂ થયો હતો અને બંગાળ પ્રદેશ સિવાય લગભગ સમગ્ર ભારતમાં લાગુ પડે છે. ઇ.સ. પૂર્વે 56 એટલે શૂન્યવર્ષ. ઇતિહાસકારોના મતે, આ યુગની સ્થાપના ઉજ્જૈનના રાજા વિક્રમાદિત્ય દ્વારા શક શાસકો પરના વિજયની યાદમાં કરવામાં આવી હોવાનું કહેવાય છે. તે ચંદ્ર કેલેન્ડર છે કારણ કે તે ચંદ્રની ગતિ પર આધારિત છે. વર્ષમાં 354 દિવસ હોય છે અને દરેક વર્ષને 12 મહિનામાં વહેંચવામાં આવે છે, જેમ કે ચૈત્ર, વૈશાખ, જેઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, અશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પોષ, માઘ અને ફાલ્ગુન અને દરેક મહિનાને બે તબક્કામાં વહેંચવામાં આવે છે. તેજસ્વી ભાગને શુક્લપક્ષ (૧૫ દિવસ) કહેવામાં આવે છે. તે નવા ચંદ્ર પર શરૂ થાય છે અને પૂર્ણ ચંદ્ર

પર સમાપ્ત થાય છે.અંધકારમય કાળને કૃષ્ણ પક્ષ (૧૫ દિવસ) કહેવામાં આવે છે . તે પૂર્ણિમાના દિવસે શરૂ થાય છે અને નવા ચંદ્ર પર સમાપ્ત થાય છે.

૨.શક સંવત:

શક સંવતની શરૂઆત રાજા શાલિવાહન દ્વારા કરવામાં આવી હતી.શક સંવતનું શૂન્ય વર્ષ ઇ.સ.૭૮ છે.તે સૌર અને ચંદ્ર કેલેન્ડર બંને છે, જેમાં ચંદ્ર મહિનાઓ અને સૌર વર્ષનો સમાવેશ થાય છે. ઇ.સ.૧૯૫૭ માં ભારત સરકારે તેને સત્તાવાર કેલેન્ડર તરીકે અપનાવ્યું.શક કેલેન્ડર દર વર્ષે ૨૨ માર્ચથી શરૂ થાય છે ,ગ્રેગોરિયન લીપ વર્ષો સિવાય જ્યારે તે ૨૧ માર્ચથી શરૂ થાય છે.દર વર્ષે ૩૬૫ દિવસ હોય છે .

શક કેલેન્ડરમાં મહિનાઓના નામ નીચે મુજબ છે:

૧. ચૈત્ર (૨૧ માર્ચ – ૨૦ એપ્રિલ)
૨. વૈશાખ (૨૧ એપ્રિલ – ૨૧ મે)
૩. જ્યેષ્ઠા (૨૨ મે – ૨૧ જૂન)
૪. અષાઢ (૨૨ જૂન – ૨૨ જુલાઈ)
૫. શ્રાવણ (૨૩ જુલાઈ – ૨૨ ઓગસ્ટ)
૬. ભદ્ર (૨૨ ઓગસ્ટ – ૨૨ સપ્ટેમ્બર)
૭. અશ્વિન (૨૩ સપ્ટેમ્બર-૨૨ ઓક્ટોબર)
૮. કાર્તિકા (૨૩ ઓક્ટોબર – ૨૧ નવેમ્બર)
૯. અગ્રહાયણ (૨૨ નવેમ્બર – ૨૧ ડિસેમ્બર)
૧૦. પોષ (૨૨ ડિસેમ્બર – ૨૦ જાન્યુઆરી)
૧૧. માઘ (૨૧ જાન્યુઆરી – ૧૯ ફેબ્રુઆરી) અને
૧૨. ફાલ્ગુન (ફેબ્રુઆરી ૨૦-માર્ચ ૨૦/૨૧)

૩.હિજરી સંવત:

આ સંવત એક ચંદ્ર કેલેન્ડર છે.શૂન્ય વર્ષ ઇ.સ.૬૨૨ છેતે સૌપ્રથમ સાઉદી અરેબિયામાં શરૂ થયું અને અનુસરવામાં આવ્યું.દરેક વર્ષમાં ૧૨ મહિના અને ૩૫૪ દિવસ હોય છે.પહેલા મહિનાને મોહરમ (૧લી મોહરમ - ઇસ્લામિક નવું વર્ષ) કહેવામાં આવે છે .નવમા મહિનાને રમઝાન કહેવામાં આવે છે . આ મહિનામાં લોકો આત્માની શુદ્ધિ માટે ઉપવાસ રાખે છે. સવારના નાસ્તાને સેહરી અને સાંજના ભોજનને ઇફ્તાર કહેવામાં આવે છે.મહિનાઓ સંપૂર્ણપણે ચંદ્ર છે અને એવા ક્રમમાં આવે છે કે તેમનો ઋતુચક્ર કે સૌર વર્ષ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, કારણ કે સૌર વર્ષ અને ચંદ્ર વર્ષ વચ્ચેનો તફાવત હિજરી કેલેન્ડર હેઠળ સમાયોજિત થતો નથી. આમ, સૌર વર્ષ પર આધારિત ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડરની તુલનામાં, તે દર ૩૩ વર્ષે એક વર્ષ ઓછું પડે છે.

હિજરી સંવત માં ૧૨ મહિના છે :

(મુહરમ - પહેલો મહિનો, જે દરમિયાન કોઈપણ વ્યવસાય અથવા મુસાફરી પર પ્રતિબંધ છે.)

૨. સફર - મુસાફરી, વ્યવસાય અને લડાઈ માટે સારું.
૩. રબી' અલ-અવ્વલ (રબી' પહેલો) - વસંતની શરૂઆત.
૪. રબી' અલ-થાની (રબી' II) - વસંતનો અંત દર્શાવે છે.
૫. જુમાદા અલ-અવ્વલ (જુમાદા I) - ઠંડીની મોસમની શરૂઆત.
૬. જુમાદા અલ-થાની (જુમાદા II) - ઠંડીની મોસમનો અંત.

7. રાજા - ખેતરોને વાડ કરવાની તૈયારી કરો.
 8. શાબાન - લણણીનો મહિનો.
 9. રમઝાન - ભારે ગરમીનો નવમો મહિનો જ્યારે લોકો આત્માની શુદ્ધિ માટે ઉપવાસ રાખે છે.
 10. શવ્વાલ - શિકાર માટે બહાર જવાનો મહિનો. (પહેલો શવ્વાલ - ઈદ-ઉલ-ફિત્ર)
 11. ધુ અલ-કિયાહ - પ્રવાસ માટે ઊંટોને તૈયાર કરવાનો મહિનો.
 12. ધુ અલ-હિજ્જા - છેલ્લો મહિનો, હજયાત્રા માટે સમર્પિત. (8-13 ધુ અલ-હિજ્જા: મક્કાની યાત્રા)
- આ ૧૨ મહિનામાંથી ચાર મહિના પવિત્ર માનવામાં આવે છે: ૧મો, ૭મો, ૧૧મો અને ૧૨મો.

૪.ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડર:

આ કેલેન્ડર ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપક ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મદિવસ પર આધારિત છે.તે સૌર વર્ષ છે જે જાન્યુઆરીના પહેલા દિવસે શરૂ થાય છે અને તેમાં ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪૬ સેકન્ડનો સમાવેશ થાય છે .આ વધારાના કલાકો એક વર્ષ માટે કેલેન્ડરમાં સમાવી શકાતા ન હોવાથી, અંતરાલોની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી અને દર ચાર વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં એક દિવસ ઉમેરવાની પદ્ધતિ અમલમાં આવી. આ કેલેન્ડર ફોર્મ હેઠળનું વર્ષ નાગરિક વર્ષ તરીકે ઓળખાય છે.

ભારતનું રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડર

શક કેલેન્ડર, જે દેશમાં સત્તાવાર નાગરિક કેલેન્ડર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે, તે ભારતનું રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડર છે . ભારત સરકાર દ્વારા તેનો ઉપયોગ સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચના, ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો દ્વારા સમાચાર પ્રસારણ, ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ જારી કરાયેલા કેલેન્ડર અને સંદેશાવ્યવહાર દસ્તાવેજો દ્વારા કરવામાં આવે છે.શક કેલેન્ડર , જે હિન્દુ કેલેન્ડરોમાંનું એક છે, તેનું મૂળ નામ શક સંવત હતું. તેનો ઉપયોગ હિન્દુ ધર્મમાં ધાર્મિક મહત્વના દિવસોની ગણતરી માટે પણ થાય છે.

ભારત સરકાર દ્વારા રચાયેલી કેલેન્ડર સુધારણા સમિતિ દ્વારા ૧૯૫૭ માં શક કેલેન્ડરને રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડર તરીકે અપનાવવામાં આવ્યું હતું . સમિતિએ કેટલીક સ્થાનિક ભૂલોને સુધારીને ખગોળશાસ્ત્રીય માહિતીને જોડવા અને આ કેલેન્ડરના ઉપયોગને સુમેળ બનાવવાના પ્રયાસો કર્યા.

ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડર મુજબ ૨૨ માર્ચ, ૧૯૫૭ થી તે પ્રચલિત થયું, જે ખરેખર શક સંવત મુજબ ચૈત્ર ૧, ૧૮૭૯ હતું.તે સમયે ભારતમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ૩૦ વિવિધ પ્રકારના કેલેન્ડરોના ઉપયોગને સુમેળમાં લાવવા માટે તેને ભારતના રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડર તરીકે અપનાવવામાં આવ્યું હતું.

સંદર્ભ

1. ડૉ. સરોજ શુક્લા, વિક્રમ સંવત, મહારાજા વિક્રમાદિત્ય શોધપીઠ, મધ્યપ્રદેશ.
2. બી. રિયમંડ (૧૯૫૬). સમય માપન અને કેલેન્ડર બાંધકામ. બ્રિલ આર્કાઇવ્સ. પૃષ્ઠ ૮૦